4У
К78

14331/-

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
ІНСТИТУТ імені М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

КРАШЕНИЦЯ Вікторія Федорівна

ІСТОРІЯ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ З ПІДРЯДНИМИ УМОВИ І ПРИЧИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ /НА МАТЕРІАЛІ ПАМ"ЯТОК XIV-XVIII ст./

Спеціальність 10.02.02 - українська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київський педагогічний
інститут ім. О.М. Горького
БІБЛІОТЕКА

Київ - 1993

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова
100313332

Робота виконана на кафедрі української мови Київського державного педагогічного інституту ім. М.Драгоманова

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор Бевзенко С.П.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор Гриценко П.Ю.

кандидат філологічних наук, доцент Семеренко Г.В.

Провідна організація - Київський університет ім. Т.Г.Шевченка

Захист відбудеться "8" жовтня 1993 р. о 15 годині на засіданні спеціалізованої ради К.113.01.03. в Київському державному педагогічному інституті ім. М.Драгоманова /252030, м.Київ - 30, вул. Пирогова,9/.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Київського державного педагогічного інституту ім. М.Драгоманова

Автореферат розісланий "31" серпня 1993 р.

Учений секретар спеціалізованої ради доц. ВИШНЕВСЬКА Г.П.

Актуальність теми. Історичний синтаксис завжди привертав увагу дослідників східнослов"янських мов. Великий фактичний матеріал, цінні висновки з питань історичного синтаксису містяться у працях О.О.Потебні, Ф.Є.Корша, О.І.Соболевського, Ю.Ф.Карського, Є.С.Істріної, Б.В.Лаврова, В.І.Борковського, С.П.Обнорського.

Серед дослідників синтаксису староукраїнських пам"яток слід назвати таких, як В.Ярошенко, О.Я.Петренко, І.І.Слинько, С.П.Бевзенко, У.Я.Єдлінська, В.Ф.Сич та ін. Вагомим внеском у дослідження історичного синтаксису української мови є праці Л.А.Булаховського, О.С.Мельничука. Історії складнопідрядних речень присвячені кандидатські дисертації "Складнопідрядне речення в пам"ятках ділового українського письменства XVI ст."/Т.С.Ярмоленко, 1954/, "Означальні підрядні речення в українській мові"/О.А.Скоропада, 1958/, "Розвиток гіпотактичних конструкцій у різних жанрах української літературної мови XVII-початку XVIII ст."/Д.Д.Герасименко, 1967/ тощо. Були здійснені також спроби загального огляду історичного синтаксису української мови К.Німчиновим, А.А.Москаленком, О.П.Безпалько. За редакцією А.П.Грищенка у 1983 році вийшла велика колективна монографія з історичного синтаксису української мови.

Хоч існуючі праці і висвітлюють чимало важливих питань історичного синтаксису східнослов"янських мов, однак проблема розвитку складнопідрядних речень ще не є остаточно розв"язаною. Немає спеціальних досліджень /за винятком окремих розділів у працях з історичного синтаксису Л.А.Булаховського, О.П.Безпалька та ін. их/, у яких розглядалась би історія складнопідрядних речень з підрядними умови і причини. Недостатня опрацьованість історичного розвитку умовних і причинових конструкцій у різних жанрах староукраїнської мови протягом XIV-XVII століть і зумовила вибір теми даного дисертаційного дослідження.

Метою роботи є дослідження розвитку і вдосконалення структури складнопідрядних речень з підрядними умови і причини на матеріалі писемних пам"яток різних жанрів староукраїнської мови періоду XIУ-XУШ століть, звідки випливають завдання встановити: I/ шляхи і специфіку історичного розвитку складнопідрядних умовних і причинових речень, найхарактерніші особливості їх будови, роль граматичних засобів для вираження підрядних умовних і причинових відношень; 2/ наскільки українська мова періоду XУI-XУШ століть прогресувала у напрямку розвитку й удосконалення структури складнопідрядних умовних і причинових конструкцій, успадкованих від періоду XIУ-XУ століть; 3/ якою мірою українська мова на період завершення свого формування збагатилась синтаксичними конструкціями, характерними для живого розмовного мовлення; 4/ шляхи розвитку системи сполучників як основних показників формальної підпорядкованості підрядної частини речення головній.

Методи дослідження. Дослідження складнопідрядних речень з підрядними умови і причини проводилось методом діахронічного спостереження, аналізу і опису. В процесі роботи використовувався і прийом зіставлення.

Матеріал дослідження. Матеріалом для дослідження послужили пам'ятки староукраїнської мови різних жанрів: ділового письменства XIУ-XУстоліть /"Грамоти XIУ століття"; "Українські грамоти XУ століття"/; розповідного жанру XУ ст. /"Четья-Мінея" I489 року/; ділового письменства XУI-XУП століть /"Актова книга Житомирського міського уряду кінця XУI ст."; "Лохвицька ратушна книга другої половини XУП ст."; "Книга Київського підкоморського суду /I584-I644/"/; релігійно-проповідницького письменства XУI-XУП століть /твори І.Вишенського, І.Галятовського, А.Радивилов-

ського/; наукового та науково-популярного стилю XVI-XVII століть /"Граматика" Л.Зизанія; "Граматика" М.Смотрицького; "Граматика музикальна" М.Дилецького; "Лікарські та господарські порадники XVII ст."/; художньої літератури XVI-XVII століть /паломницькі, історичні, поетичні твори XVI ст.; твори синкретичної писемності, поезії, драматургії, белетристики XVII ст.; поетичні, драматичні, прозові твори XVII ст./. При виборі джерел враховувалось те, що багато з цих пам"яток неоднакові своєю мовою. У багатьох випадках діалектні дані допомагають зрозуміти закономірності виникнення й історичного розвитку того чи іншого мовного явища. Тому структурні типи підрядних речень при потребі зіставляються з подібними типами, зафіксованими у діалектному мовленні. Для такого зіставлення в основному використовується діалектний матеріал з праці І.Верхратського "Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів", а також з кандидатської дисертації К.Ф.Германа "Складне речення у буковинських говірках". Крім того, проводиться зіставлення з даними пам"яток старої білоруської мови.

Наукова новизна. У роботі вперше детально аналізуються складнопідрядні речення з підрядними умови і причини з використанням нових даних писемних пам"яток староукраїнської мови XIV-XVII століть, зокрема розвиток і поступове вдосконалення їх. Дослідження дозволить значно поповнити відомості про складнопідрядні речення таких типів фактами з різножанрових пам"яток XIV-XVII століть, глибше зрозуміти їх семантику та структуру.

Теоретична значимість роботи. Вивчення умовних і причинових відношень в історичному аспекті може пролити світло на деякі закономірності розвитку структурно-семантичних типів складнопідрядних речень. Матеріали та висновки, що містяться у дисертації, бу-

дуть корисними при написанні узагальнюючої праці з історичного синтаксису української мови.

Практичне застосування. Матеріал дисертації може бути використаний при вивченні курсу історичної граматики української мови, при читанні спецкурсів і проведенні спецсемінарів з історичного синтаксису, у роботі лінгвістичних гуртків у вищій школі, а також у лексикографічній практиці, зокрема при укладанні історичних словників.

На захист виносяться такі положення:

1. В українській мові XIУ-XУШ століть у складнопідрядних реченнях з підрядними умовними сполучники були різними за походженням, поширенням і за жанрово-стилістичними можливостями.

2. Найбільш стійкими серед вживаних у XIУ-XУШ століттях виявились сполучники коли, як, якби, які використовуються у сучасній українській літературній мові та в різних українських діалектах для передачі відношень реальної та нереальної умови між предикативними частинами.

3. Протягом XIУ-XУШ століть скорочується кількість і ступінь використання корелятів для зв"язку підрядної частини з головною.

4. У процесі розвитку складнопідрядних речень підрядна умовна частина стала займати всі три позиції /пре-, інтер- і постпозицію/ стосовно до головної частини.

5. Форми присудків в умовних реченнях найчастіше знаходились у таких співвідношеннях: присудки головної і залежної частин виражалися дієсловами в майбутньому часі або присудок підрядної частини – у майбутньому, а головної – у теперішньому часі.

6. Починаючи з XУI ст. широко вживаються аналітичні форми наказового способу 3-ої особи, що творились за допомогою частки

нехай.

7. Підрядні сполучники ставали поступово основним засобом для передачі умовних відношень, і роль корелятивних елементів, позиція підрядної частини, а також співвідношення дієслів-присудків предикативних частин у період написання досліджуваних пам"яток вже не відігравали т ї ролі, яка їм як засобам вираження умовно-наслідкових відношень була властива в попередні періоди.

8. Причинові значення, що виражались відповідними сполучниками, в XIУ-XУШ століттях були нечіткими, оскільки сполучні засоби не завжди були пристосовані для передачі причинових відношень. У цей період вже спостерігається процес формування як власне причинових семантико-синтаксичних відношень, так і засобів їх вираження.

9. Починаючи з XУ ст. відбувається процес утворення складених сполучників шляхом поєднання сполучників широкої спеціалізації з співвідносними словами для уточнення причинової функції цих сполучників.

I0. Серед сполучників, вживаних українською мовою XIУ-XУШ століть для передачі причинових відношень, найбільш стійким виявився сполучник бо, який має тенденцію до переміщення на початок підрядної частини.

II. З плином часу позиція підрядної причинової частини перестала залежати від сполучника, і вона могла займати будь-яку з трьох позицій /пре-, інтер- і постпозицію/.

I2. Досить часто причинові конструкції характеризуються неповнотою підрядної частини.

Апробація роботи. За матеріалами дисертації були прочитані доповіді на звітно-наукових конференціях викладачів та аспірантів

Київського державного педагогічного інституту ім. М.П.Драгоманова /1992, 1993 рр./, на міжвузівській науково-практичній конференції "Українська мова в процесі національно-культурного відродження України" /Київ, 1992 р./, на регіональній науковій конференції "Актуальні проблеми мовознавства у світлі праць Б.О.Ларіна та Ф.П.Філіна" /Київ, 1993 р./.

Структура дисертації. Робота складається з вступу, двох розділів, висновків. У кінці роботи даються списки літератури та використаних джерел.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність теми, наукова новизна, теоретична і практична значимість, визначаються мета, завдання, методи роботи, матеріал дослідження, визначаються проблемні питання, які виносяться на захист, структура дисертації тощо.

Перший розділ "Складнопідрядні речення з підрядними умови і причини в українській мові XIV-XV століть" складається з двох підрозділів. Перший підрозділ присвячений аналізові складнопідрядних речень з підрядними умови. При дослідженні структурно-семантичних відношень у складнопідрядних умовних реченнях, щоб повніше схарактеризувати сполучникову умовну конструкцію в староукраїнській мові, розглядаються всі основні засоби організації цих речень: сполучники, кореляційні елементи, порядок предикативних частин, співвідчесеність форм дієслів-присудків у головній і залежній частинах, а також об"єктно-суб"єктні та атрибутивні відтінки, що супроводжують умовне значення речень.

Аналіз складнопідрядних речень з підрядними умовними дає підстави стверджувати, що в XIУ–XУ століттях умовні відношення формуються з допомогою ряду сполучників. Простежується кілька історичних шарів сполучних засобів для передачі умовних відношень. У даний період функціонували такі умовні сполучники: аще /аще/, аже/ажь/, оже, аче, иже, што, какь, коли, егда, только, ес/т/ли, кгды, абы. У сполучній функції використовувались частки ли/ль/, бы. Частка ли входила також до складу сполучників аще /аще/ ли, пакли, нижли.

Розглянуті сполучники могли виступати як самостійні засоби поєднання підрядної умовної частини з головною, так і з різними комбінаціями кореляційних елементів.

Принцип розгляду умовних сполучників можна показати на прикладі сполучника коли, який поступово ставав одним з основних засобів передачі умовних відношень. Для прислівника коль традиційним є часове значення. В пам"ятках XIУ–XУ століть коль часто виконує функцію граматичного показника умовно-наслідкових відношень. Причому сполучник коли, який у попередній період мав виразний усномовний характер, широко використовується поряд із сполучником аще, який зберігає функцію книжного стилізованого показника зв"язку в складнопідрядних умовних реченнях, навіть у пам"ятках релігійного змісту /"Четья-Мінея" 1489 р./, куди зрідка проникали живомовні елементи.

Корелятами до умовного сполучника коли є тогда/тогды/, то, и, еда, а, та. Співвідносний прислівник тогды широко вживається в аналізованих реченнях з підрядним сполучником коли, причому ці речення передають умовні відношення, хоч і з часовим відтінком. Отже, вживання співвідносного прислівника з часовим значенням не

є вирішальним фактором при диференціації бездоказових і умовних конструкцій /пор. протилежне з цього приводу твердження Б.В.Лаврова[1]/.

Тільки умовне значення властиве сполучнику коли при поєднанні його з часткою бы, напр.: а тинь коли бы. которыи непріятель своєю силою облогло. того існыя гро/д/ галичь. тогда того існыя воєвода. и бра/т/ его... имають ис правою вѣрою и со оусею своєю силою безе ясти. того існого города. боронити.../П.,1388,80/.

Сполучник коли є досить часто вживаним для вираження умовного і умовно-часового значень у складнопідрядному реченні сучасної української літературної мови та в більшості її говорів.

Загальна структурна особливість досліджуваних речень полягає в тому, що залежна частина у них майже завжди знаходиться в препозиції. Однак позиція підрядної частини, а також співвідношення дієслів-присудків частин умовних речень у період написання досліджуваних пам"яток вже не відігравало тієї ролі, яка їм як засобам вираження умовно-наслідкових відношень була властива в попередні періоди. Поширення підрядних сполучників сприяло тому, що залежна частина стосовно головної могла вже займати не лише препозицію, хоч у більшості розглянутих конструкцій підрядна частина знаходиться у препозиції.

Присудки підрядної і головної частин аналізованих речень виражені не тільки інфінітивом, майбутнім часом, наказовим способом,

---

[1] Лавров Б.В. Условные и уступительные предложения в древнерусском языке.- М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941.- С.90-91.

але вже й дієсловами теперішнього і минулого часу, а також умовного способу. Найчистіше умовне значення мають конструкції, в яких дієслово-присудок підрядної частини в майбутньому часі, а головної - в теперішньому.

При певних формах дієслів-присудків залежної частини /минулий і теперішній час/ у значенні умовних речень з"являється додатковий причиновий відтінок.

У деяких конструкціях, присудок підрядної частини яких виражений теперішнім часом дієслова, може передаватись повторювана чи постійна умова. Такі конструкції мають часовий відтінок. Вираження присудків підрядної частини формами минулого і теперішнього часу не є звичайним для умовних речень, тому вони зустрічаються в розглядуваних пам"ятках порівняно рідко.

У деяких реченнях, крім умовного значення, яскраво проявляються додаткові об"єктно-суб"єктні відтінки, напр.: аще ли кто не поиде/т/ с нами. того потѣмъ /Чет.1489,247зв./. Відтінок об"єктно-суб"єктних відношень виражений у співвідношенні займенників хто-того. Формальний показник умовних відношень - сполучник аще у поєднанні з часткою ли, яка надає його умовному значенню більшої виразності.

Другий підрозділ першого розділу присвячений аналізові складнопідрядних речень з підрядними причини у XIУ-XУ століттях. Речення з підрядними причиновими серед інших складнопідрядних конструкцій з відношенням зумовленості виділяються як найбільш конкретні щодо семантико-синтаксичного зв"язку між частинами. Синтаксичні конструкції, які виражають абстрактні уявлення причини і наслідку, склалися порівняно пізніше. Удосконалення структури складнопідрядного речення, що обумовлене диференціацією семан-

тичних відношень, тісно пов"язане з формуванням підрядних сполучників. Оскільки формування структурно-семантичних типів причинових складнопідрядних речень тісно пов"язане з процесами формування сполучників причини, з їх семантикою і жанрово-стильовою приналежністю, історія причинових речень з кожним із сполучників розглядається окремо. При дослідженні процесу становлення структурно-семантичного типу складнопідрядних причинових речень розглядаються такі проблеми: I/ спеціалізація сполучників; 2/ місце сполучника у підрядній частині; 3/ наявність /можливість такої наявності/ співвідносних слів і їх місце в головній частині; 4/ порядок предикативних частин; 5/ лінії граматичного узгодження частин; 6/ форми зв"язку частин в єдине ціле; 7/ уточнення кола причинових значень; 8/ жанрово-стилістична диференціація складнопідрядних причинових речень залежно від різних сполучників.

Як свідчить матеріал розглядуваних пам"яток XIУ-XУ століть, для зв"язку підрядної причинової частини з головною вживались сполучники бо, ибо, фонетичні варіанти сполучника занеже - заноужь, заньже, зану/ж/, зануже, занужи, заноужь, сполучник понеже, заноужь бо, яко, коли, коды, что /його фонетичний варіант што/, аже, протожь, почто. З кінця XУ ст. починають поширюватись складені причинові сполучники того дѣлѧ што/ж/, потому што, які утворились у результаті ускладнення сполучника што /це було обумовлене необхідністю його диференціації як причинового сполучника/ за рахунок прийменників причинового значення длѧ, дѣлѧ, по з відмінковими формами вказівного займенника то, що виконували функцію співвідносних сполучень. Сполучники бо, ибо, фонетичні варіанти сполучника занеже, що малиі в аналізованих пам"ятках, заноужь бо, понеже, а також складені причинові сполучники були спеціалізованими для

передачі причинових відношень. Сполучники яко, что, што/штожь/ ажь - сполучники широкої спеціалізації, забезпечували вираження різних типів граматичного і значеннєвого зв"язку. Тому у причинових реченнях з цими сполучниками іноді з"являлися додаткові відтінки, наприклад, з"ясувальний - у реченнях з сполучниками яко, што. Сполучники коли, кгды були традиційно часовими, а також вживались в умовних конструкціях. У пам"ятках, що розглядались, вони передають і причинове значення. Сполучник протожь часто вживався для передачі наслідкових відношень.

Виявлені нами сполучники могли вживатись для передачі причинових відношень самостійно і у поєднанні з кореляційними елементами.

Принцип розгляду причинових сполучників можна показати на прикладі сполучника бо. Сполучник-частка бо праслов"янського походження. Цей службовий елемент був успадкований мовою давніх східних слов"ян. Переважна більшість речень з сполучником бо староукраїнської мови XIУ-XУ століть характеризується специфічною рисою. Цей сполучник, як і в попередні періоди, не розпочинає підрядної частини, у складі якої він знаходиться. Така особливість була характерною і для речень інших слов"янських мов. Словом, яким розпочиналась підрядна частина і після якого знаходився сполучник бо, частіше був присудок, напр.: и хотѣша совлечи его. и не можаху. прильнуло бо тѣло къ согнившей ризе его /Чет.1489, б/. Цим словом міг бути підмет: иныи приступѣмъ и поклонѣмсѧ кр/с/тоу х/с/воу. тотъ бо есть на/ч/ло всѣй правде.../28/; додаток: тогды англь г/с/нь ре/ч/ к ней. не бойсѧ мрие. но ра/д/оусѧ. радость бо еси обрѣла.../37/; могло бути означення: ани одинъ таковъ не есть. сесь бо ива/н/ колько вѣдае/т/. таинць бжиихъ/к//40/;

могла бути обставина часу: ре/ч/ моумомъ ты/м/. покайтесѧ. завтра бо велѣ/л/ цр҃ь посѣщи ва/с/ /97/; обставина мѣсця: радоуисѧ храмино бѣ҃га. оу тобѣ бо ѭ/л/ сн҃ъ бѣ҃и/I6I/; частка: не боисѧ ча-/до/ мое. се бо хс҃. пре/д/стои/т/ помагаѧ тобѣ/I46/; мiг бути приiменник: погибнетъ хра/м/ сий. близ бо олтарѧ црк҃ковна/г/. камень есть великъ/20/. У "Четьї-Мінеї" I489 р., приклади з якої наведено вище, сполучник бо є найбільш вживаним для передачі причинових відношень. В українських грамотах, що розглядались, сполучник бо рідко вживався для передачі причинових відношень. Причом, в усіх реченнях цей сполучник розпочинає підрядну частину, напр.: Абы мяту нашому НИ в чомъ шкоды не было бо то естъ нашъ ска/р/бъ /Рус.,I489,46/. У грамотах мова у більшій мірі наближається до розмовної, а в "Четьї-Мінеї" I489 р. вона є архаїчнішою, тому, можливо, і сполучник бо в цій пам"ятці знаходиться не на початку підрядної частини, а після першого слова /перших слів/. Вживання бо у функції сполучника сприяло переміщенню його з другого на перше місце у підрядній причиновій частині.

Той факт, що причинові конструкції з бо відрізняються від складнопідрядних речень причини з сполучниками розміщенням службового слова /бо/ не між головною і залежною частинами, а після першого слова /перших слів/ у підрядній частині, став причиною для розгляду цих конструкцій і як складнопідрядних речень з сполучником бо, і як безсполучникових складних речень з часткою бо у складі другої частини. Припускають також, що, очевидно, бо не створює самостійно причинову залежність, а лише підкреслює її там, де вона є.[I] Аналізовані конструкції з бо заперечують таке

[I] Историческая грамматика русского языка:Синтаксис. Сложное предложение/Под ред. В.И.Борковского.-М.: Наука,I979.-С.285.

твердження. Сполучник бо стоїть не на самому початку підрядної частини, тому що на перше місце, очевидно, виводиться члени речення або службові елементи, на яких зосереджується логічний наголос, щоб підкреслити їх змістове значення. Отже, слід погодитись із твердженням А.П.Грищенка, що складнопідрядні речення з підрядними причини, поєднуваними з головною частиною сполучником бо, як показують конкретні випадки їх вживання, характеризувалися достатньою окресленістю значеннєвого плану, що дозволяє включити їх до системи засобів вираження причинових відношень.[1]

У XIУ-XУ століттях бо також використовувалось у функції підсилювально-видільної частки, напр.: и пришо/л/ въ ерополь. къ стомоу. ф илиппоу. бѣше бо то/т/ борѧсѧ съ ѣхидноу /Чет.1489,12/.

Конструкції з сполучником бо могли вживатись у пам"ятках церковно-книжного характеру при введенні цитат з богословських творів для доказу істинності тверджень. Речення з бо використовувались часто також у таких ситуаціях, коли читачеві були вже відомі обставини і навіть причини фактів, про які повідомляється. Інколи причина могла бути невідомою читачеві. Отже, в аналізованих реченнях передається досить широке коло семантичних відношень між головною і залежною частинами. Їх об"єднує наявність сполучника бо у підрядній частині, який усім цим конструкціям надає відтінку причиновості.

У головній частині причинових конструкцій звичайно не буває корелятів до сполучника бо, хоча в "Четьї-Мінеї" 1489 р. трапляються поодинокі випадки їх вживання. Співвідносними можуть бути

---

[1] Історія української мови: Синтаксис/За ред. А.П.Грищенка.-К.: Наук.думка, 1983.-С.414.

сполучення слів того ради, того бо дѣлѧ, напр.: того ради да спсеть чл҃вки. онъ бо наша болезни понесль.../Чет. I489,37/. Співвідносними до сполучника бо могли також бути слова и, да.

Традиційним місцем розташування підрядної частини з сполучником бо щодо головної є постпозиція. Такий порядок загалом є традиційним для причинових речень, однак спостерігається і препозиція підрядної частини, напр.: маловрѣменны бо соу/т/. мало потерпѣвъ /Чет. I489, I43зв./. У реченнях з препозитивною підрядною частиною виникають додаткові умовний і наслідковий семантичні відтінки

При поєднанні предикативних частин відбувається узгодження граматичних показників і змісту підрядної частини із сполучником бо з головною. При цьому в одних конструкціях наявна відносна самостійність підрядної частини. Вона виявляється самостійною і граматично і за змістом. В інших конструкціях така самостійність підрядної частини не спостерігається. В найбільшій мірі самостійність підрядної частини відчувається, коли в головній і підрядній частині різні підмети, напр.: блг/с/вень пло/д/ чрѣва твое/г/. ты бо бл/с/вена есн /Чет. I489,37зв./. Залежність підрядної частини найбільше проявляється тоді, коли вона знаходиться у препозиції, напр.: ниже бо невилѧ. да грѣшны/х/ спсеть /Чет. I489,5I/.

Якщо взяти до уваги жанрову специфіку пам"яток, то слід відзначити, що сполучник бо широко вживався у найдавніших східнослов"янських текстах релігійно-повчального змісту. В "Четьї-Мінеї" I489 р., як уже зазначалось, цей сполучник є також найбільш уживаним серед інших сполучників причинової семантики, а в українських грамотах уживається порівняно рідко. Тут більш активно функціонують сполучники-варіанти занеже.

Позиція підрядної причинової частини стосовно головної в основному залежала від сполучника. Підрядні частини з сполучниками ибо, яко, што, акъ, заноужь бо знаходились лише в постпозиції; з сполучником бо, сполучниками-варіантами занеже, сполучником понеже – у препозиції і постпозиції /постпозитивних більше/; з сполучниками что, коли, кгды, протожь, почто – тільки в препозиції. У більшості речень підрядна частина постпозитивна.

У підрядній причиновій частині може бути відсутній підмет. Узгодження форм особи, числа і роду присудка регулюється змістом головної частини. Це обумовлювало постпозицію підрядної частини.

У деяких умовних і причинових конструкціях досліджуваних пам"яток XIУ-XУ століть характер семантико-синтаксичних зв"язків недостатньо чітко диференційований: відношення умовни синкретично пов"язані з відношеннями часу, причини; відношення причини синкретично пов"язані з умовними, наслідковими, часовими, з"ясувальними відношеннями.

Другий розділ дисертації "Складнопідрядні речення з підрядними умови і причини в українській мові XУI-XУШ століть" складається з двох підрозділів, кожний з яких відповідно присвячений аналізові складнопідрядних речень з підрядними умови і причини у вказаний період.

У XУI-XУШ століттях для передачі умовних відношень продовжує вживатись сполучник аще/аще/, але вже переважно у пам"ятках релігійно-проповідницького письменства. Як і в XIУ-XУ століттях, зрідка у функції умовного сполучника використовуються частки да та би. Непродуктивними виявились сполучники иже/иж/, еже, останній з яких у пам"ятках XIУ-XУ століть не виявлений. Відношення ір-

реальної умови передавалось за допомогою зрідка вживаних сполучників аби, оби. Оби, можливо, фонетичний варіант чи синонім до аби. Він виявлений у поезії М.Смотрицького /ХУП ст./. У цей період продовжують вживатись сполучники аже, ачъ.У пам"ятках різних жанрів широко використовується сполучник е/ст/ли. Продовжується використання традиційно часових сполучників для передачі умовних відношень. Одні з цих сполучників /как/ъ/, коли, кгды, егда/ вживались і в попередній період, інші /коль, коби, когда, гды, як/ъ/, яко, якби/ виявлені у пам"ятках ХУІ-ХУШ століть. Щоправда, не виключена можливість вживання коль - фонетичного варіанта сполучника коли та гды у період ХІУ-ХУ століть, хоч вони й не були виявлені у пам"ятках цього періоду.

Починаючи з ХУП ст. для передачі ірреальної умови вживається сполучник коли би в модифікованому вигляді коби. З першої половини ХУП ст. у пам"ятках різних жанрів для передачі умовних відношень широко використовується сполучник як. У ХУП-ХУШ століттях сполучник ежели функціонує у ділових, наукових, науково-популярних пам"ятках, у пам"ятках релігійно-проповідницького письменства. Умовні відношення у пам"ятках ХУП-ХУШ століть зрідка виражались полісемантичними сполучниками що та же. Для передачі ірреальної умови в окремих пам"ятках використовувався сполучник где/гдѣ/. Поодинокими прикладами представлене вживання сполучників ко/д/-ко /ХУІ ст./, ино /ХУП ст./.

В аналізованих пам"ятках ХУІ-ХУШ століть умовні речення в основному оформляються без співвідносних слів. Отже, роль кореляційних елементів поступово слабшає.

У рідких умовних реченнях досліджуваних пам"яток ХУІ-ХУШ століть характер семантико-синтаксичних зв"язків недостатньо чіт-

ко диференційований. Відтінком часу ускладнюється умовне значення традиційно часових сполучників. Чисто умовне значення було властиве їм при поєднанні з часткою би. Таке ж значення властиве конструкціям, що являють собою риторичні запитання, хоч їх предикативні частини і поєднуються за допомогою традиційно часових сполучників. Сполучники коби, аби, обм, а також частка-сполучник би надають складнопідрядним реченням з підрядними умови додаткового відтінку бажаної дії. Чисто умовне значення властиве сполучникам о/ст/ли, якели.

Залежна умовна частина у більшості випадків знаходиться в препозиції. Щоправда, кількість речень, у яких обумовлюча частина знаходиться у постпозиції або інтерпозиції, у XVI-XVII століттях, у порівнянні з періодом XIV-XV століть, помітно зросла.

У цей період найбільш поширеними були співвідношення присудків, які в обох предикативних частинах виражались дієсловами майбутнього часу або у підрядній частині вживалась форма майбутнього часу, а у головній - теперішнього. Саме в цих конструкціях умовне значення відчувається найвиразніше. Досить часто присудки головних частин були виражені наказовим способом. Конструкції з наказовим способом у головній частині особливо характерні для лікарських порадників XVII ст., що зумовлене жанровою специфікою цих пам"яток. У XVI-XVII століттях широко вживаються у різних жанрах аналітичні форми наказового способу 3-ої особи, які творились за допомогою частки нехай. Порівняно рідко у розглядуваних реченнях зустрічається іменний складений присудок, який міг бути наявним і в головній, і в підрядній частині; дієслівна зв"язка його іноді пропускалась. У деяких конструкціях пропускався дієслівний присудок однієї з предикативних частин, часом присудки були від-

сутніми в обох частинах. Речення з дієсловами-присудками підрядних частин у формі минулого і теперішнього часу в XVI-XVII століттях, порівняно з періодом XIV-XV століть, зустрічаються частіше. Для утворення умовного способу з часткою би поєднується дієслово не тільки у формі минулого часу, а й у формі інфінітива, чого не було виявлено у пам"ятках XIV-XV століть.

Крім умовного значення, деякі речення мають ще додаткові об"єктно-суб"єктні та атрибутивні відтінки, напр.: А если бы который в них упором от сатаны связан был и простится не хотѣл, таковаго не є християны, але є еретики вменити достойно есть /В., 167/. Атрибутивне значення у цьому реченні виникає завдяки співвідношенню займенників который-таковаго. Формальним показником умовних відношень у цьому реченні є сполучник.

У другому підрозділі другого розділу розглядаються складнопідрядні речення з підрядними причини, представлені у текстах XVI-XVII століть. У цей період для зв"язку підрядної причинової частини з головною продовжує використовуватись сполучник бо, причому спостерігається тенденція до закріплення його на почат"ку підрядної частини. У цей час сполучник бо стає одним з основних засобів для передачі причинових відношень. Використання подвійних причинових сполучників з бо /у розглядуваних пам"ятках - поневаж бо/ не отримало широкого розвитку, про що свідчать поодинокі випадки їх вживання. Зрідка трапляються також сполучники ибо, занеже/же/.

У XVI-XVII століттях, як і раніше, слабо представлені /переважно в пам"ятках ділового письменства/ сполучники коли, коды /коды/. Порівняно рідко у цей період вживались сполучники что, што. У XVII-XVIII століттях також нечасто зустрічається ще один фо-

нетичний варіант сполучника что - що. Переважно в пам"ятках релігійного змісту продовжує функціонувати сполучник яко. Поодинокими прикладами представлені сполучники раз, поелику. У XVI-XVII століттях досить поширеним у різних жанрах став сполучник поне-/же/. Частіше, ніж у XIV-XV століттях, вживався сполучник аже/аж/ /у пам"ятках XIV-XV століть - у фонетичному варіанті ажь/. У період XVI-XVII століть широко використовувались складені причинові сполучники для того яко, того ради что, для того же, с ты/х/ причи/н/ же, а то с ты/х/ причи/н/ же, для того иж, ато тым иж, потому иж, до складу яких входять сполучники широкої спеціалізації. Зазначимо, що такі складені сполучники могли вживатись і на початку препозитивної підрядної частини. Очевидно, за аналогією до них вживались також сполучники, у складі яких були спеціалізовані причинові компоненти: того ради зане, сея ради вины зане, для того бо. Починаючи з XVI ст. в українській мові /під впливом польської/ вживаються сполучники абовѣм, албовѣм, бовѣм /абовім, бовім/, поневаж, зрідка же. Частіше, ніж сполучник же, вживався сполучник ижe/иж/, появу якого в українській мові Л.А.Булаховський пояснює впливом польської мови.[1]

Окремі речення з сполучниками широкої спеціалізації мають додаткові смислові відтінки. Наприклад, речення з сполучниками што, що, ижe/иж/мають з"ясувальний відтінок; речення з сполучником яко - з"ясувальний відтінок і відтінок порівняння. Традиційно часові сполучники коли, кгды/гды/ у причинові відношення вносили відтінок часу. Деякі конструкції з цими сполучниками набу-

---

[1] Булаховський Л.А. Сполучники і сполучні групи /речення/. Зібр. праць: В 5-ти т. Т.2.Укр"чська мова.К.: Наук.думка,197 -С.513.

вали також умовного відтінку. Сполучник раз передавав нерозчленований умовно-причинові відношення.

Більшість розглянутих причинових конструкцій не має корелятів. До сполучників поневаж, аже/аж/, иже/иж/ корелятами виступали прислівники тогды/тэды/. Вживання цих корелят.в може бути свідченням того, що причинові конструкції з такими сполучниками розвинулись на базі часових. Важливо підкреслити, що у реченнях з цими співвідносними словами підрядна частина знаходиться у препозиції, а це було характерною ознакою часових конструкцій.

Якщо у мові XIУ-XУ століть позиція підрядної частини стосовно головної залежала в основному від сполучника, то в XУI-XУII століттях усе частіше підрядна частина займає пре-, інтер- і постпозицію незалежно від характеру сполучника. Так, підрядні частини з сполучниками яко, што, аж, які в розглянутих пам"ятках XIУ-XУ століть знаходились тільки в постпозиції, у пам"ятках XУI-XУII століть могли займати пост- і препозицію. У реченнях з препозитивною підрядною частиною з"являється умовний відтінок. Підрядні частини з сполучниками коли, кгды у XIУ-XУ століттях займали лише препозицію, а пізніше вже могли бути також і у постпозиції. Як зазначалось, підрядні частини могли займати й інтерпозицію, чого не спостерігалось у пам"ятках XIУ-XУ століть.

Як і у XIУ-XУ століттях, досить часто в підрядній частині буває відсутнім підмет. І оскільки узгодження форм особи, числа і роду в таких випадках відбувалось з суб"єктом дії головної частини, який . ів бути додатком, це обумовлювало постпозицію підрядної частини; у таких конструкціях спостерігався міцний граматичний і змістовий зв"язок між предикативними одиницями. Речення, предикативні частини яких мали різні підмети, відзначаються відносно

самостійність.

У висновках сформульовані загальні підсумки вивчення історії складнопідрядних речень з підрядними умови і причини в українській мові XIУ-XУШ століть.

I. Складнопідрядні речення з підрядними умови в основному сформувались вже в мові давніх східних слов"ян. У період XIУ-XУШ століть відбувався подальший їх розвиток.

2. В українській мові XIУ-XУШ століть у складнопідрядних реченнях з підрядними умовними сполучники були різними за походженням, поширенням і за жанрово-стилістичними можливостями.

3. Найстійкішими серед вживаних у XIУ-XУШ століттях виявились сполучники коли, як, якби, які використовуються і у сучасній українській літературній мові та її діалектах для передачі відношень реальної та нереальної умови.

4. Протягом XIУ-XУШ століть скорочується кількість і ступінь використання кореляті в для зв"язку підрядної частини з головною.

5. У процесі розвитку складнопідрядних речень підрядна умовна частина стала займати всі три позиції /пре-, інтер- і постпозиція/ стосовно до головної частини.

6. Для умовних речень української мови XIУ-XУШ століть була характерною різноманітність видо-часових співвідношень. Дієслів-присудки у головній і підрядній частинах, проте найпоширенішими були співвідношення, при яких в головній і в залежній частині присудки вираженні дієсловами в майбутньому часі або присудок підрядної частини - у майбутньому, а головної - у теперішньому часі.

7. Починаючи з XУI ст. широко вживаються аналітичні форми наказового способу 3-ої особи, що творились за допомогою частки

нехай.

8. Поступово підрядні сполучники ставали основним засобом для передачі умовних відношень, і роль кореляційних елементів, позиції підрядної частини, а також співвідношення дієслів-присудків предикативних частин у період написання досліджуваних пам'яток вже не відігравали тієї ролі, яка їм як засобам вираження умовно-наслідкових відношень була властива в попередні періоди.

9. Складнопідрядні умовні речення у розглядуваних пам'ятках іноді одночасно виражають декілька взаємозв'язаних між собою семантичних відтінків - часових, причинових або об'єктно-суб'єктних чи атрибутивних.

10. Коло причинових значень, що виражались причиновими сполучниками, в XIУ-XУШ століттях не було чітким: багато сполучних засобів ще не були пристосовані для передачі причинових відношень. У цей період спостерігається процес формування не лише власне причинових семантико-синтаксичних відношень, а й засобів вираження цих відношень. Вимога диференціації засобів позначення конкретних семантико-синтаксичних відношень приводить до різних шляхів відбору специфічних формальних засобів для вираження причинових відношень у рамках складнопідрядного речення. Деякі з таких шляхів не отримали широкого розвитку. Це утворення подвійних сполучників. Інші ж шляхи стали провідними у розвитку складнопідрядних речень. Це утворення складених сполучників.

11. Серед усіх сполучників, вживаних українською мовою XIУ-XУШ століть для передачі причинових відношень, найстійкішим виявився сполучник бо, який проявляє тенденцію до переміщення на початок підрядної частини. В сучасній українській літературній мові та її діалектах цей сполучник є одним з основних показників

синтаксичного зв"язку частин складнопідрядного речення з підрядним причиновим.

I2. У процесі формування складнопідрядних речень позиція підрядної причинової частини поступово переставала залежати від сполучника, і вона могла займати будь-яку з трьох позицій /пре-, інтер- і постпозицію/.

I3. Досить часто причинові конструкції характеризувалися неповнотою підрядної частини у зв"язку з відсутністю у ній підмета.

За матеріалами дисертації опубліковано такі роботи:

I. Співвіднесеність форм дієслів-присудків головної і залежної частин як граматичний засіб вираження підрядних умовних відношень /на матеріалі українських грамот XIУ-XУст.///Проблеми розвитку психолого-педагогічної науки в науково-технічній творчості молоді. Збірник наукових праць студентів, аспірантів.-К.,I992.-С.73-76.

2. Складнопідрядні речення з підрядними причиновими у пам'ятках XIУ-XУст.//Українська мова у процесі національно-культурного відродження України. Міжвузівська науково-практична конференція. Тези.-К.,I993.-С.93-94.

3. Складнопідрядні речення з підрядними умови в українських грамотах XIУ-XУст.//Українське мовознавство.-К.,I993 /друкується/.

4. Складнопідрядні речення з підрядними умови та причини в "Четьї-Мінеї" I489 р.//Звітно-наукова конференція викладачів та аспірантів. Тези. -К.,I992 /друкується/.

5. Складнопідрядні речення з підрядними умовними у пам"ятках староукраїнської мови XIУ-XУІст.//Актуальні проблеми мовознавства у світлі праць Б.О.Ларіна та Ф.П.Філіна. Регіональна наукова конференція. Тези. -К.,I993 /друкується/.

Подп. в печать. 2.07.93 .Формат 60x84/16. Бумага тип. Офс.печать. Усл.печ.л. 1,39 . Усл.кр.-отт. 1,39 . Уч.-изд.л 1,5
Тираж 100 экз. Зак. 283 Бесплатно.

Отпечатано в Институте математики АН Украины
252601 Киев 4, ГСП, ул. Терещенковская, 3